

ІІ. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Сергій Рymarенко

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

У статті досліджуються політико-правові проблеми регламентації прав національних меншин у міжнародному та національному праві. Проаналізовані норми міжнародного права щодо визначення статусу національних меншин. Здійснено порівняльний аналіз законодавства стосовно прав національних меншин.

Ключові слова: національні меншини, міжнародне право, дискримінація

Sergey Rymarenko. International standards of the status of national minorities. *The article analyzes the political and legal regulation of national minorities rules in international and national law. Analyzed international law concerning the determination of the status of national minorities. The comparative analysis of legislation on minority rights are made..*

Key words: national minorities, international law, discrimination

Рівність людей незалежно від національної, етнічної, мовної чи релігійної належності стала імперативом та цінністю, її визнають та поділяють більшість сучасних суспільств і так чи інакше практично всі сучасні правові системи. Заборона порушення рівності проголошується низкою міжнародних актів, а також національними конституціями та законами. Але рівність можна розуміти по-різному: як рівність прав, рівність можливостей, рівність соціальних умов тощо.

Національний склад України характеризується наявністю значної частини населення, яке слід віднести до національних меншин. Причому характер абсолютної більшості меншин такий, що вони відрізняються від титульної нації перш за все мовою, меншою мірою традиційним способом життя, і ще менше – релігією. Ця обставина з одного боку, полегшує спільне

проживання на одній території, притаманна умовам недиференційованого суспільства, але й ускладнює диференціацію суспільства з точки зору національної визначеності і надання національним меншинам особливого статусу.

Для ефективної правової регламентації прав національних менших принципово важливо, щоб визначення цього поняття було загальновизнаним. Проте спроби знайти таке визначення – «національні меншини», – яке задовольнило б усі сторони, до цього часу не увінчалось успіхом. Складність проблеми полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з існуванням «меншин». Усе це примушує ще раз розглянути наявні сьогодні підходи до визначення меншин і проблеми, пов'язані з цими визначеннями.

Дискусії з проблеми визначення поняття «меншина» в спеціальній Підкомісії ООН велися понад 40 років без будь-якого позитивного результату. Це пояснювалося неконструктивною позицією урядів кількох країн, які були незацікавлені у визнанні та наділенні особливими правами груп на своїй території, і, понад те, низка держав вбачала в самому факті визнання таких прав загрозу цілісності держави. Робота спеціальної Підкомісії Комітету з прав людини ООН розпочалася в зв'язку з підготовкою Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, і на 24-й сесії Підкомісія ухвалила резолюцію, в якій призначила Спеціального доповідача (ним став Ф. Капоторті) для проведення досліджень у цій галузі. У 1972 р. Генеральний секретар ООН надіслав ноту країнам-членам з проханням про допомогу Спеціальному доповідачу. Як наслідок, 46 країн надіслали свою інформацію, і з врахуванням роботи спеціалізованих органів ООН та неурядових організації було опубліковано понад 76 монографій про стан етнічних, мовних і релігійних груп у 76 країнах світу. На їх основі була розроблена попередня доповідь, а на 30-й сесії Підкомісія розглянула прикінцеву доповідь, яка була опублікована у 1979 р. [1].

У цій доповіді значна увага була приділена теоретичним і понятійно-термінологічним аспектам використання поняття «меншина» в міжнародно-правовій практиці і аналізу самої дефініції «меншина». Спеціальний доповідач наголошував, що мета визначення поняття обмежена і воно мало бути використано в вузьких

рамках статті 27 Пакту. Саме визначення було викладено таким чином: «По відношенню до іншої частини населення держави це менша за чисельністю група, яка не має домінуючого статусу, члени якої громадяни цієї держави – мають з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристики, що відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють, навіть опосередковано, почуття солідарності у збереженні своєї культури, своїх традицій, релігії чи мови» [1, с. 109–110].

Ще одним варіантом визначення поняття «меншина» є текст, запропонований Підкомісією ООН, щодо запобігання дискримінації і захисту меншин. Відповідно нього, термін «меншина» включає в себе тільки ті не домінуючі групи населення, які мають чи бажають зберегти стійкі етнічні, релігійні чи мовні традиції і характеристики, що явно відрізняються від тих, які має інше населення. Такі меншини мають охоплювати кількість людей, достатню для збереження таких традицій і характеристик. І, нарешті, такі меншини мають бути лояльними до держави, громадянами якої вони є [2].

Є ще один варіант визначення, що був представлений Підкомісією: «група громадян однієї держави, яка становить чисельну меншість і перебуває у не домінуючому стані в цій державі, яка наділена етнічними, релігійними чи мовними характеристиками, які є відмінними від тих, які має більшість населення, члени цієї групи мають почуття солідарності одного з іншим, мотивовані, навіть імпліцитно, колективним бажанням зберігатися як група і числою метою є досягнення рівності з більшістю фактично і юридично» [3].

Суттєвої різниці між цими визначеннями немає. І перше, і друге обмежує характеристики «меншини», по-перше, громадянами певної країни, а біженці, іноземці, особи без громадянства, трудові мігранти не включаються в це поняття. По-друге, обидва поняття підкреслюють не домінуючий стан меншини, оскільки для домінуючої меншини характерні інші домагання (африканери в Південній Африці, наприклад). І, по-третє, ці визначення вводять певний кількісний показник меншини. З погляду формальної логіки, це 50% (± 1).

У той же час, практично всі документи міжнародного права не містять чіткого, однозначного визначення поняття «меншина», в цих документах не фігурують навіть визначення, що наведені вище. Це вкрай утруднює їх використання в конкретних випадках правового застосування. Понад те, з огляду на наявність величезної кількості груп, щодо яких використовується термін «меншина», а також безліч ситуацій, в яких ці групи перебувають, розробка універсального визначення навряд чи можлива. До речі, подібна ситуація і з визначенням поняття «нація». Можливим варіантом може бути розробка не єдиного для всіх типів меншин правового поля, Декларацій ООН чи подібних актів, а пакету конвенцій, що мають регулювати права різних типів меншин.

Країни Європейського Союзу, як і сам ЄС в цілому, роблять ставку на соціально-політичні аспекти регулювання статусу національних меншин. Можна погодитися з М.Молчановим, який зазначає, що «Східноєвропейські процеси вказують на той факт, що національні меншини – політична, а не статистична група, яка може змінювати свій статус залежно від політичної ситуації» [4].

Європейські концепти меншин усе ж таки не є універсальними, оскільки уряди держав-членів ЄС мають право визначати факт наявності чи відсутності (в правовому сенсі) національних меншин, встановлюючи власні суттєві характеристики. В Німеччині, наприклад, до національних меншин належать групи людей, які, крім власної ідентичності, що базується на мовних і культурних диференціаціях порівняно з більшістю населення, є традиційними резидентами Німеччини і мешкають у традиційно встановлених областях [5]. Таким чином, Німеччина не визнає наявності меншин, крім національних меншин і етнічних груп, члени яких мають німецьке громадянство. Аналогічні положення щодо статусу меншин містяться в національному законодавстві Люксембургу [6], Польщі [7], Хорватії [8], Швейцарії [9] тощо.

Спроби виробити універсальну формулу «етнічна меншина» робилися неодноразово. Перші спроби були пов'язані ще з Римським договором 1950 р. і особливо з ратифікацією Маастрихтського договору 1992 р. [10]. У 1993 р. були розроблені «Копенгагенські критерії» [11], критерії членства в ЄС, які мають виконувати всі країни-кандидати на членство в Євросоюзі. Серед

базових критеріїв – захист національних меншин, але знову тут відсутні чіткі критерії. Понад те, на початку 2000-х років поняття «національна меншина» взагалі практично не використовувалося в документах ЄС. Оглядач «OSCE Magazine» Л. Држевицький, коментуючи процес розробки європейської Конституції 2005 р., наголошував, що Рада Європи уникає конкретного згадування «меншин», намагаючись використати загальні формулювання «повага до людської гідності», «рівність», «права людини» тощо. Після звинувачень європейською громадськістю політики подвійних стандартів, з одного боку, національні уряди робили вигляд, що роблять все для інтеграції меншин у суспільство, з другого, і далі практикують дискримінацію. Після втручання Верховного Комісара ЄС у справах національних меншин відповідні положення були включені в Конституцію ЄС у 2004 р. Хоча Конституція і не була прийнята, основні положення щодо національних меншин були включені до Лісабонського договору 2007 р. і інституціалізовані.

Особи, які належать до національних меншин, реалізують свої права в певних організаційно-правових формах, закріплених актах законодавств відповідних країн, на терені яких вони мешкають. Встановлення форм реалізації прав етнонаціональних відносин у конкретній країні залежить від особливостей її правової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо. Порівняльний аналіз практики сучасних держав свідчить про те, що реалізація прав етнонаціональних меншин може здійснюватися у формі національно-культурної автономії, регіональної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування.

Як уже зазначалося, є ціла низка міжнародно-правових актів, які встановлюють основні, хоча і рамкові критерії правового статусу національних меншин, які можна використовувати для розвитку національного законодавства. В той же час, ці документи, як відомо, проголошують лише загальні підходи, які не можуть за визначенням привести до кодифікації законодавства чи принаймні сприяти розв'язанню конкретних проблем у національних державах. Саме тому кожна національна держава встановлює власні характеристики щодо етнічних груп і впроваджує власні норми, які регламентують їх статус.

Вагомі демократичні традиції в галузі реалізації прав меншин має Австрія. Хорвати у Бургенланді, словени, угорці, чехи і словаки мають статус «етнічних меншин» в Австрії. Аналогічний статус незабаром планується надати етнічній групі ромів.

Австрійський федеральний закон від 7 липня 1976 р. «Про правовий статус національних меншин» визначає їх як «групи австрійських громадян, рідною мовою яких є ненімецька мова, які мають культурну ідентичність та проживають і мають доміцилій на австрійській території» [12]. (Критерій «мати доміцилій» на австрійській території вважається виконаним, якщо на території Австрії проживало близько трьох поколінь (80–100 років) – *С.Р.*).

Закон Австрії про національні меншини складається з шести розділів, присвячених, відповідно, загальним положенням, радам етнонаціональних меншин, допомозі меншинам, топографічним означенням, офіційній мові та заключним положенням. Слід звернути увагу на Раду етнонаціональних меншин. Ця Рада спеціально утворюється для консультування федерального уряду і федеральних міністрів у справах етнонаціональних меншин у Відомстві Федерального Канцлера [12].

Досить цікавим є підхід до визначення поняття «меншина» в Угорщині. Серед інших критеріїв виділяється мінімальний термін проживання на території Угорщини, необхідний для визнання національною меншиною. В Угорщині «національною чи етнічною меншиною вважаються всі етнічні групи, що проживають на території Угорської Республіки не менше одного сторіччя, становлять меншість серед населення держави, члени яких мають угорське громадянство і відрізняються від іншої частини населення своєю мовою, культурою і традиціями, одночасно виявляючи усвідомлення своєї єдності, яке спрямоване на збереження всього цього, на захист інтересів своїх общин, що історично склалися» [13].

Чинне законодавство Угорщини підтримує реалізацію прав етнонаціональних меншин. Законом гарантується вільне користування рідною мовою. Протиправні акти проти національних, етнічних, расових груп, так само як і расова дискримінація, переслідуються за законом. Існує понад 20 підзаконних актів, що регулюють проблеми розв'язання нагальних потреб меншин.

У липні 1993 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон «Про права національних та етнічних меншин», який забезпечує широке коло як колективних, так і індивідуальних прав для 13 етнічних груп Угорщини, а парламент може надати такі права на прохання тисячі осіб будь-якої іншої етнічної групи країни. Закон надає можливість окремим меншинам створювати в районах їх компактного проживання органи місцевого самоврядування, навчальні заклади будь-якого рівня, регулює фінансові питання.

У Чеській Республіці під національною меншиною розуміється «спільнота громадян Чеської Республіки, що відрізняється від інших громадян, як правило, іншим етнічним походженням, мовою, традиціями і культурою, які в кількісному відношенні є меншістю і одночасно висловлюють бажання вважатися національною меншиною, щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову і культуру, а також з метою представлення і захисту інтересів своєї спільноти, що історично склалася» [14].

Приблизно аналогічним є законодавство Білорусі та Молдови, де однією з основних характеристик є наявність національного громадянства.

У Німеччині існує чітко визначений перелік національних меншин, які проживають, як уже зазначалося, на певних обмежених територіях. Законодавство Німеччини є достатньо суворим і, підписуючи Європейську Рамкову Конвенцію з захисту національних меншин, держава декларувала, що оскільки Конвенція не містить чіткого визначення поняття «меншина», положення Конвенції будуть застосовуватися тільки до чітко визначених категорій. Згідно з німецьким законодавством до національних меншин належать дани, лужичани (серби), фрізи, німецькі цигани. І якщо федеральна Конституція Німеччини не містить норм про захист меншин, то на земельному рівні, там, де проживають національні меншини, такі норми існують [15]. На земельному ж рівні підтримуються й мови меншин – північно-фрізьська, затерландсько-фрізьська, серболужська. Необхідно зазначити, що до категорії «меншини» у Німеччині не входять так звані «нові меншини», тобто групи вихідців з інших країн, які переселилися до Німеччини чи з економічних причин, чи як біженці.

Польща, як і Німеччина, визнає виключно варіант «списків» національних меншин, виділяючи національні меншини – німці, вірмени, білоруси, євреї, литовці, словаки, татари, українці, росіяни і чехи, і етнічні групи, до яких належать русини, цигани, караїми. Як мовна меншина окремо виділяються кашуби [16].

Окремо слід зупинитися на досвіді Франції. Конституційна Рада Франції не ратифікувала Європейську Хартію регіональних і меншинних мов і є єдиною європейською країною, яка не підписала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин. Приєднуючись до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Франція чітко визначила, що «в світлі статті 3 Конституції Французької Республіки уряд Франції декларує, що Стаття 27 не застосовується тією мірою, якою вона стосується Республіки» [17]. Більше того, у Щорічних доповідях про виконання Міжнародного пакту про громадянські і політичні права уряд Франції відзначав: «Франція – країна, де немає національних меншин» [18], і «конституційні міркування не допускають приєднання Франції до міжнародних конвенцій, які визнають меншини як такі і як носії колективних прав» [18].

Ряд держав надають національним меншинам гарантії їхньої участі в державних структурах, тобто резервують для них певну частину політичної влади, яку вони можуть використовувати для захисту та сприяння своїм інтересам, включаючи збереження власної культури. Згідно з Конституцією Бельгії, наприклад, кабінет має включати рівну кількість франкомовних і фламандськомовних міністрів, аби підтримувався паритет і між різномовними державними службовцями [19]. Фіджі і Нова Зеландія мають окремі списки для різних етнічних груп і визначають квоту місць у нижній палаті парламенту для етнонаціональних меншин. Англо-американський план для Зімбабве передбачав також «спеціально обраних членів» Асамблеї, щоб забезпечити «адекватне представництво меншин» [20].

Цікавий досвід у питаннях захисту прав меншин накопичила Канада. «Канадська Хартія прав і свобод» надає нових форм такого захисту, створила численні можливості для суттєвого контролю за діями державних органів та посадових осіб, зокрема у

сфері, що стосується меншин, а також зафіксувала два головні принципи: «рівності умов» [21].

Аналіз чинних міжнародно-правових актів дозволяє окреслити основні стандарти прав національних меншин, визначивши серед них передусім такі: право на збереження своєї ідентичності, мовні права, освітні права, культурні права. Щодо критеріїв чи визначальних характеристик стосовно національних меншин, то, як ми бачимо, національні законодавства в принципі йдуть у руслі визначення, запропонованого ще Ф. Капоторті. Що ж стосується механізмів захисту національних меншин, то вони відрізняються в різних країнах. У той же час існує проблема з підтримкою та захистом національних меншин, які не підпадають під територіальні ознаки.

Необхідно підкреслити, що світове співтовариство до цього часу не має «hard» («твердого») акту про захист меншин, який був би обов'язковим для всіх країн. Існують лише так звані рамкові конвенції і конвенції багатосторонні. Наприклад, у «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» (1966 р.), Ст.27, зазначається, що «в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, що належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію, а також користуватися рідною мовою» [22]. Зрозуміло, що ця стаття, як, до речі, й інші, є скоріше декларацією, оскільки для її використання держави мають виробити конкретні правові та адміністративні засоби та механізми здійснення прав, які зазначені у Ст. 27. Саме декларативність цієї статті «Пакту про громадянські і політичні права» зумовила неспроможність розв'язати всі суперечності, які виникають і будуть виникати у процесі здійснення прав національних меншин. Разом з тим очевидно, що вимоги меншин захистити свої права викликані намаганням зберегти себе як етнічну групу, що має специфічну культуру, і відтворити себе як окрему соціальну спільноту. Обсяг цих вимог часто буває значно ширшим, ніж просте дотримання недискримінації чи рівності перед законом, він охоплює і проблеми мови, освіти, культурних інститутів і часто проблеми самоуправління і політичної автономії. Крок уперед у захисті прав національних меншин

був зроблений в «Європейській конвенції з захисту прав людини і основних свобод», де було зазначено, що права і свободи забезпечуються «без дискримінації за будь-якими ознаками, в тому числі і щодо належності до національних меншин» (Ст.14) [23]. У прийнятій в 1995 р. «Рамковій конвенції з захисту національних меншин» акцент робиться на захист прав осіб, що належать до меншин і які реалізують своє права як індивідуально, так і разом з іншими (Ст.3) [24].

Порівняно з іншими міжнародно-правовими актами, що регулюють права національних меншин, Рамкова конвенція містить нові важливі положення. По-перше, країни учасники Конвенції зобов'язуються захищати меншини від будь-якої діяльності, що загрожує їх існуванню, вживають спеціальних заходів на користь меншин задля сприяння рівності між ними і іншим населенням країни. Конвенція встановлює право меншин на захист від недобровільної асиміляції. У випадку ж, коли чисельний склад національної меншини досягає суттєвих відсотків (точний рівень яких не встановлюється), населення регіону або країни в цілому, її члени мають право користуватися рідною мовою в політичному, адміністративному та правовому житті регіону чи країни. Держави, згідно з Конвенцією, мають утримуватися від проведення чи підтримки політики, що веде до асиміляції меншин чи змінення пропорції населення регіону, де мешкають меншини. Конвенція закріплює також право меншин на встановлення та розвиток вільного транскордонного співробітництва, і держави мають сприяти встановленню таких транскордонних контактів.

У свою чергу, і що є надзвичайно важливим, з нашого погляду, особи, що належать до національних меншин, зобов'язані дотримуватися національного законодавства, поважати права осіб титульної нації чи осіб, що належать до інших національних меншин.

У той же час, попри всі новели Конвенції і намагання Ради Європи закріпити політичні зобов'язання, які були прийняті в рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі, Конвенція містить таку кількість застережень, що практично зводяться нанівець усі передбачені в ній права національних меншин. Додомо до цього проблему позитивної дискримінації, яка все

частіше використовується задля отримання національними меншинами певних преференцій, порівняно з іншими меншинам чи навіть з титульною нацією.

Дискримінація за національною, мовною чи релігійною ознакою в сенсі несправедливого поводження з особами, що належать до певних меншин, що призводить до їх нерівності, залишається одним з підходів до розуміння проблем рівності, і при цьому дискримінація також інтерпретується не зовсім однаково у різних правових системах і міжнародних договорах. Крім того, практичний досвід боротьби за рівність надзвичайно різноманітний і відрізняється від країни до країни.

Юридично, всі цивілізовані країни, в тому числі і Україна, зобов'язані виконувати свої Конституції і міжнародні зобов'язання, які гарантують рівні права, заборону дискримінації для усіх громадян незалежно від їх етнічного походження, релігії чи мови. З політичної точки зору, всі уряди змушені діяти так, щоб консолідувати своє багатонаціональне населення і уникати конфліктів. Цих цілей можна досягнути, якщо політика держави буде сприйматися населенням як справедлива і легітимна, а задля цього необхідно, щоб декларації про рівність були наповнені реальним змістом.

У рамках політики добросусідства та Східного Партнерства Європейський Союз активно пропагує у цих країнах цінності демократії, відкритого суспільства та верховенства права, а також власні стандарти недискримінації та підходи Ради Європи та ОБСЄ щодо захисту національних меншин. При цьому пропонувані європейські підходи мають загальний, рамковий характер і потребують адаптації до конкретних умов конкретних країн. Практика застосування європейських норм про недискримінацію та захист меншин у країнах-членах ЄС і в країнах Східного Партнерства залишається складною і багато в чому суперечливою. Україна, як і інші країни Східного Партнерства, має власний – позитивний і негативний досвід розв'язання проблем, пов'язаних з порушенням рівності і регулюванням міжетнічних відносин.

Зокрема, Україна, як і багато країн-партнерів Євросоюзу і майже всі країни-члени ЄС, прийняла закони про протидію дискримінації і почала їх застосовувати на практиці. Як свідчить досвід усіх країн Центральної та Східної Європи, попит на норми

законодавства про рівність (у тому числі норми спеціальних антидискримінаційних законів), що стосуються рівності окремих осіб, що належать до національних меншин, у таких галузях, як працевлаштування та трудові відносини, доступ до товарів та послуг, освіти, охорони здоров'я тощо, є досить низьким, і ці норми не завжди ефективні, коли йдеться про рівність за етнічною ознакою. Причини цього різні і до кінця не вивчені. Важливо зрозуміти, які можливості застосування норм про заборону порушення індивідуальної рівності і чим їх можна доповнити для забезпечення рівності за етнічною ознакою. При цьому важливо пам'ятати, що закони самі по собі не працюють, і навіть найкраще законодавство про меншини не веде автоматично до забезпечення реальної рівності для членів цих меншин, особливо коли йдеться про уразливі меншини, включаючи новітні українські реалії – внутрішньо переміщених осіб.

Для ефективної реалізації навіть наявних норм захисту прав національних меншин (і подальшого їх вдосконалення) необхідно відповісти на цілу низьку запитань: які проблеми викликають суспільний інтерес і призводять до незадоволення і дій? Які механізми мають працювати? Які можливості надають міжнародні та національні інструменти захисту меншин? У чому полягає баланс між соціальною рівністю осіб та збереженням групової ідентичності? Чи може зосередження уваги на мові, ворожнечі і конфліктах відвернути увагу громадськості від дискримінації/нерівності як такої? Як мають працювати антидискримінаційні закони, щоб бути дійсно корисними для меншин, а також які правові і політичні інструменти можуть бути використані? Відповідь на ці питання є надзвичайно важливими для наповнення реальним змістом вітчизняного законодавства щодо національних меншин, а також для вироблення реальних механізмів його імплементації.

Зрозуміло, що інтеграційні процеси на європейському континенті позитивно впливають на ефективність документів, що приймаються і стимулюють подальший розвиток міжнародних і національних норм щодо статусу меншин, меншинних мов та культур. У той же час, національні держави повинні ретельно узгоджувати своє законодавство з міжнародними нормами,

оскільки декларації, конвенції, хартії за своєю природою є здебільшого загальними, рекомендаційними документами, а національне законодавство має відображати саме національні реалії і виходити з інтересів усіх національних груп, що мешкають на території держави.

1. Capotorti F. Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities / F.Capotorti. – U.N., New York, 1991. – P.109–110.
2. UN Doc. E/CN.4/641 Annex 1, Resolution II.
3. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/31, para.181
4. Молчанов М.Ю. Национальные меньшинства в странах Восточной Европы / М.Ю. Молчанов. – М., 2001.
5. Frunda G. The concept of «nation». Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assembly Council of Europe / G. Frunda. – 13 December 2005
6. Конституція Великого герцогства Люксембург [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clin.iatp.by/constitution/zapad_europe/luxbrg-r.htm
7. Конституція Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_3864857.htm
8. Конституція Республіки Хорватія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clin.iatp.by/constitution/vost_europe/croati-r.htm
9. Конституція Швейцарської Конфедерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm.
10. Treaty on European Union, 29 July 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html
11. Умовля для получения членства в ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.md/border/Download/32.doc>
12. Федеральний Закон Австрії про правовий статус національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toodoo.ru/111949/post/2510851>
13. Закон Угорської республіки LXXVII «Про права національних та етнічних меншин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nek.gov.hu/data/files/85.199673.pdf>.
14. Закон Чеської Республіки «Про права людей, що належать до національних меншин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwecze.htm>
15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM>
16. Закон Польщі «Статут про Національні і Етнічні Меншини і Регіональну мову» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_maly_rocznik_statystyczny_2008.pd.

17. Конституція Французької Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/France_W.htm
18. Прецедентные дела Комитета по правам человека. Институт прав человека. – Або, 2004.
19. Конституція Бельгії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwet_EN.pdf
20. United Nation, Security Council, S/12393, 1 Sept., 1997
21. Constitution Act, 1982, as enacted by the Canada Act, 1982. C.11 (UK).
22. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
23. Європейська Конвенція про захист прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-002.htm>
24. Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/157.htm>